

Писац и његов министар Црњански и Стојадиновић – о једном необичном односу

Апстракт: Аутор се бави веома занимљивим односом између Милоша Црњанског, великог писца и једно време службеника при династији Краљевине Југославије, и Милана Стојадиновића, једног од најистакнутијих политичара „прве“ Југославије. Њихов вишедеценијски контакт, сасвим неравноправан на ширењу великог литерарне, добар је пример јако честе инфериорности „посленика духа“ насрам предшавника власни и ошљиве моћи.

У богатој галерији ликова коју обилазимо читајући *Ембахаде* Милоша Црњанског, портрет Милана Стојадиновића има сасвим особено место. Особеност тог приказа је и у простору који је Стојадиновићу посвећен, и у тоновима у којима је представљен „Стојадин“, како га Црњански у делу најчешће назива.¹ Ако опис Стојадиновићеве личности не надмашује напор уобичајен и за осликавање осталих из прве линије интересовања Црњанског, тумачења његове политике и проблемима око његовог пада са власти мемоариста је доделио доминантно место. Не само што се кроз читаво дело провлаче пишчева виђења и коментари о логици спољне политике какву је Стојадиновић водио (најчешће су то коментари нечијих коментара) већ је Црњански обрадио Стојадиновићеву појаву у политичком животу Југославије на један афирмативан, за *Ембахаде* потпуно неубичајен начин. Та необичност у третману Стојадиновића није остала усамљена само у мемоарима. Црњански је с њим имао један специфичан однос како у времену када је службовао и бивао му подређен на основу разлике у положају тако и у послератном добу, када, живећи своје емигрантске животе, писмено комуницирају на потезу Буенос Ајрес – Лондон. У животу Милоша Црњанског одржавање једног вишедеценијског контакта, при том контакта који је доследно остао потпуно несразмеран на штету великог писца, прави је куриозитет. Трагови тог односа сачувани су и у *Ембахадама*, и у извештајима

¹ Под *Ембахадама* се у овом раду подразумева оно издање које се прво могло подичити тим насловом, објављено у Београду 1983. године. У питању је издање „Нолита“, у оквиру *Сабраних дела Милоша Црњанског*. *Ембахаде* су објављене у две књиге (*Ембахаде I–III* и *Ембахаде IV*).

које је чиновник Црњански слао лично Стојадиновићу, тадашњем председнику владе и министру спољних послова, и у њиховој послератној преписци.

Ембахаде пружају сведочанство о њиховом првом контакту. Годинама обележаван као Стојадиновићев човек, Црњански је имао потребу да, у мемоарима, демистификује нарочитост своје улоге у Стојадиновићевој политици.² Написао је да је по наређењу ишао на први сусрет са Стојадиновићем, кога, како каже, „... нисам познавао, кога, случајно, дотле, нисам никад био ни видео“.³ Било је то поткрај 1935. године, након именовања Црњанског за дописника Централног прес-бироа (ЦПБ) у Берлину. Стојадиновић, у складу с једном активном спољном политиком коју је повео, обављао је консултације и са званичним дописницима из иностранства. Нормално је што је тада берлинском дописнику обраћена нарочита пажња. Црњански је повукао доста занимљивих импресија са тог првог састанка и забележио их у мемоарима. Изван генерално повољног става према Стојадиновићевим политичким концепцијама, наилази се, у описима његових моралних особина и свакодневних манира, на препознатљив рецепт из *Ембахада*. Наиме, има и цинизма, и сарказма, јер, вели Црњански, није му било потребно много времена да закључи – „ми смо два света.“ Па ипак, Стојадиновић је једина особа из света политике с којом је Црњански упорно остајао у вези (кад је то било могуће) и чије политичке принципе је несумњиво ценио.

Тадашњи шеф владе је при првом сусрету описан као врло приступачна личност, самоувереног напретка, која дописнику налаже опрез у раду који му предстоји. Тада је Црњански добио и један посебан задатак – писање извештаја лично председнику владе, а препоручено му је и да шаље дописе за лист *Време*, који је био један од пропагандних ослонаца председникове политике.⁴ Већ при том првом сусрету, Црњански је имао осећај да Стојадиновић носи са собом неку посебну атмосферу и да уноси један оригиналан дух за разлику од свих дотадашњих „величина“ из домаће политике (наравно, опет је у питању само осећај Црњанског, јер непосредних контаката с политичарима ранијих времена није ни имао). Да ли је већ тада писац изградио један нарочит поглед на шефа југословенске владе и, повремено, свог непосредног налогодаваца, и то поглед који је више био одређен жељом Црњанског да пронађе политичку личност која ће деловати у складу с његовим идејним концепцијама?

Треба завирити у часопис *Идеје* и видети колико апотезе Црњански уноси у већину текстова о настрадалом краљу Александру и његовој мисији у стварању државе. Писао је тада афирмативно о званичној спољној политици, о системима међудржавне сарадње које је покојни краљ стварао или подстицао, а, пре свега, о политици упорног одржања мира.⁵ Можда је Црњански препознао у Стојадиновићу довољно снажну личност која је обећавала наставак државне политике на којој је краљ Александар истрајавао, а која је писцу била врло драга. Све то је непроверљиво, али није далеко од могућег, поготово што постоје мишље-

2 Народна библиотека Србије (НБС), Рукописна заоставштина Милоша Црњанског (P-702/III/II), писмо Стојадиновићу од 24.11.1956. Црњански пише: „Кадгод је коме то требало нападао ме је, и денунцирао, као Стојадиновићевог 'фашисту'...“

3 *Ембахаде* I-III, 169.

4 Главни уредник *Времена* био је председников брат Драги Стојадиновић.

5 Већи број тих текстова штампан је у књизи М. Црњански, *Политички сјиси*, Београд 1989.

ња да је Стојадиновић још за живота Александра Карађорђевића показао блискост краљевим политичким гледиштима и наклоност систему неупадљиве монархидиктатуре.⁶ Можда је већ у том првом суочавању с јунаком својих мемоара „Стојадином“ Црњански дао некакав прећутни завет једној политичкој фигури у коју је желео да верује и каква је постојала више у пишчевим представама, а мање у стварности. Тај завет му је вероватно наложио и једно безостатамо предавање обавези коју је од председника добио – да га лично обавештава о збивањима од важности у земљама у којима је службовао. Својом уобичајеном радиношћу и истрајношћу, он је ту обавезу сам проширивао пишући бројне дописе Стојадиновићу, који су својом исцрпношћу сигурно превазилази захтеве и најситничавијег трагача за информацијама.⁷

У складу са својом радозналношћу и опрезношћу, Црњански је редовно, у кругу добро обавештених пријатеља, прикупљао информације о својим претпостављенима. И у Стојадиновићевом случају је правио ту приватну анкету. Скоро по правилу он најпре консултује Слободана Јовановића, који је, несумњиво, био најисцрпнији извор биографских података тадашњег света⁸, а обратио се и Иви Андрићу, Стојадиновићевом заменику у ресору спољних послова. Иако му је Андрић скренуо пажњу да не узима превише озбиљно Стојадиновићев савет о писању тих интерних извештаја, јер ће то, у сваком случају проћи кроз много руку и вероватно до председника неће ни стићи, Црњански је свој додатни задатак схватио крајње озбиљно.⁹ То паралелно извештавање својих директно претпостављених и самог председника владе трајаће све до Стојадиновићевог силаска са власти, односно до почетка 1939. године. Доследан у својим лојалистичким начелима, Црњански те ванредне дописе сигурно није сматрао нерегуларном делатношћу, јер се обраћао самом епицентру власти. Уосталом, писац у мемоарима помиње да је и од министра Двора Антића добио налог да пише приватне извештаје који ће се прослеђивати кнезу Павлу.¹⁰

Црњански је надахнуто прихватио функцију председниковог личног информатора. О том допунском раду мемоариста нам није дао тачну представу, јер би вероватно много узалудног простора потрошио да оправда једну активност која се лако идентификује с некаквим закулисним, шпијунским радњама. У том делању, дописник сигурно није видео удаљавање од скрупула које налаже патриотизам. Напротив. У обраћању Стојадиновићу видео је много већу ширину за своје остварење као службеника, јер је у председнику владе највероватније гледао оличење оне снаге коју је прижељкивао, снаге која ће одржати континуитет државотворне идеје југословенског краља ујединитеља. Без обзира на

6 Т. Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, Београд 1985, 20.

7 Ови извештаји су сачувани, у великом броју, у Збирци Милана Стојадиновића (ЗМС) у Архиву Југославије (АЈ). Како нису представљали званичне дописе, Црњански није нумерисао те пошиљке, па не знамо која је количина сачувана у иначе доста осакћајеном Стојадиновићевом фонду.

8 Црњански пише за Слободана Јовановића да је „...знао у Београду, свакога, као нека општа секаперса“ (*Ембахаде* I-III, 301). Многи у овој констатацији нису видели само опис чаршијског шампиона, већ и једну алузију која излази из оквира пристојног понашања.

9 *Ембахаде* I-III, 171; Миленко Поповић, помоћник Црњанског у време док је обављао службу дописника ЦПБ-а у Риму, 1938–1941, казује да је Андрић усмено скретао пажњу Црњанском да Стојадиновић иначе ништа не чита (М. Поповић, *Црњански између два света*, Београд 1984, 50–51).

10 *Ембахаде* I-III, 300. Нажалост, о овој активности Црњанског нема трагова у нашим архивима.

то да ли је у питању била пишчева заблуда, он је остао доследан у својој уобразиљи – Стојадиновић је са власти оборен, стога се евентуални крах његове политике не може утврдити, као што је то потврђено за политику која га је збацила. Можда је у овом тумачењу бар део објашњења за посебну наклоност коју је Црњански толико дуго гајио према једном доста загонетном политичару какав је био Стојадиновић, и у периоду кад му је хијерархијски био подређен, али и у времену када те званичне зависности није било.

Црњански је у своје извештаје Стојадиновићу унео много енергије. Чини се много више но у акте које је слао Пресбируу по службеној дужности. У својим званичним дописима морао је да поштује одређена ограничења, а знао је да тим својим писањима даје врло скроман допринос у тадашњој поставци државног механизма, а и да се ти извештаји често занемарују и скоро редовно изузимају при састављању билтена. Од свог дописника централа је очекивала доста шематизовану новинарску обраду информација и подразумевало се да ти материјали не треба да садрже превише личних утисака, а камоли конкретних сугестија; дакле, свега оног чега је један Милош Црњански имао напретек (а и жељу да то испољи). Зато је своју амбицију донекле остваривао у тим личним контактима с председником владе. „Част ми је да Вам, у прилогу, пошљем неколико информација које нису за Централни пресбиру“, писате Стојадиновићу у једном од тих ванредних писанија.¹¹ Та напомена сликовито дочарава дух извештаја у којима Црњански износи многе сопствене импресије које су, по његовом суду, важне за човека који је на челу државе. Писаће отворено, водиће рачуна о многим детаљима, имаће слободу да удели понеки савет. По сведочењу писца, Стојадиновић је тврдио да поштује „људе од пера“ иако га није занимала књижевност¹², па се тадашњем шефу југословенске владе, сасвим згодно, указала прилика да се богато окористи услугама једног од тих људи које поштује. У Црњанском је добио неуморног личног извештача и коментатора који при том остаје предалеко у поставци моћи и утицаја да би на било који начин икада могао да га угрози. Дакле, игра великих и малих шрафова није се мењала, а Црњански је добио прилику да проговара много слободније но у својој редовној активности и тако донекле пригуши своје незадовољство услед неиспољености. Предност у том незваничном послу била је тим већа што му је прилика за остварење пружио сам председник владе, указавши му тиме посебну част. У томе треба тражити синдром малог чиновника радије него синдром малог човека.

Из те смешне обавеза и части, коју је председник доделио нижем чиновнику, несумњиво већу корист, бар у практичном смислу, имао је надређени. Такав исход ће се понављати још много година касније, заправо важиће попут правила. То не треба да чуди, односно очекиван је резултат односа између једног „типичног сметењака свог доба“, како се Црњански сам називао, и једног првокласног прагматичног махера, какав је био Стојадиновић.

Црњански у *Ембахадама* сведочи, да је био учесник у неким мисијама, на личну Стојадиновићеву иницијативу, у којима службеник његовог ранга, по правилу, нема шта да тражи. Осим што му је био стални извештач, Црњански ће пратити премијера приликом његове посете Венецији, биће позван и на Блед,

11 АЈ, ЗМС (37), ф. 30–221, извештај Стојадиновићу од 15.5.1937.

12 *Ембахаде* I–III, 298.

да прати збивања око конференције Мале Антанте, биће у пратњи немачких новинара који су обилазили Југославију, јдини ће, осим секретара нашег берлинског посланства, знати за сусрет Стојадиновића и британског посланика, имаће прилику да чује од премијера нека његова становишта о унутрашњој политици (која, додуше, у мемоарима није препричао)... На једном месту ће записати: „Мене је, каткад, консултовао, и у стварима, које су биле ван надлежности, и круга рада, чиновника нижег ранга, у посланству.“¹³ Али за све то време, Црњански остаје на пристojној дистанци од главних токова за које само спрема аранжмане, али у њима не учествује, о којима може да даје савете, али они немају пресудан значај. Стојадиновић је добро осетио да је Црњански схватио своју активност у председничком интересу скоро као свој позив и да ће имати његову потпуну оданост и не смањујући провалију која их је делила. Штавише, југословенски „вођа“ је тражио вредног и савесног потрчка који ће неуморно јурцати за информацијама, детаљима, мирисима у ваздуху који најављују нова политичка гигања... У Милошу Црњанском нашао је и више од тога – човека који сва та открића уме још и стилски да обради.

Заиста, Стојадиновић је у Црњанском добио изванредан извор обавештења. Дописник је залазио и у највише војне и партијске кругове дотичних држава¹⁴ и ослушкивао многе сигнале и наговештаје које би чак било ризично слати Пресбируу – јер тиме улазе у званичну орбиту и постају опасне за самог дописника – али који су веома захвални за допринос председнику владе, уједно и министру спољних послова, дакле човеку који персонификује државну политику. У једном оглашавању, након повратка из Шпаније, Црњански шаље Стојадиновићу прецизан проспект догађања у грађанском рату.¹⁵ Ту се налазе детаљне информације о броју италијанских и немачких војника који ратују на страни генерала Франка, о количини страног ратног материјала (део тог материјала је успео да сними и да те фотографије прокријумчари; Стојадиновићу их је послао као прилог уз писмо), о струјањима у врховној команди Франкове војске (у којој има пријатеља као главни извор вести) итд. У извештају има и јасно изражених предвиђања о исходу рата и конкретних сугестија за вођење југословенске политике према Шпанији. Председнику ће писати и о сукобу Нацистичке партије и дипломатских категорија у Министарству иностраних послова Немачке¹⁶, те о односу нациста с царском породицом и о најави њихове још немилосрдније борбе против цркве¹⁷ Све су то извештаји написани маштовитим стилем од уобичајених службених дописа, с доста занимљивих опсервација и с много мање наноса које налаже опрезност нижег чиновника. У каснија јављања из Рима, Црњански ће уносити и неке духовитости које сведоче о већој интимности у обраћању иако се доминантни тон никад неће променити¹⁸.

13 *Исто*, 416.

14 Од децембра 1935. до марта 1938. године Црњански је био дописник ЦПБ-а при нашем посланству у Берлину; на истом послу радиће у Риму од марта 1938. до априла 1941. године (о службовању Црњанског видети текст Миладина Милошевића „Да ли је Црњански био дипломата“, *Књижевност*, 5–6, Београд 1993, 393–409.

15 АЈ, ЗМС (37), ф. 30–221, извештај Стојадиновићу од 26.6.1937.

16 Исто, од априла 1937-ме (непотпун документ).

17 Исто, од 15.5.1937.

Црњански је годинама покушавао да добије некакво побољшање свог званичног статуса, али је Стојадиновић обично умео да заобиђе то питање или му је слао понеки лаконски одговор попут оног да код њега постоји подела људи на две групе – на оне које цени и не плаћа их, и на оне које не цени и не плаћа их. А Црњанског цени!¹⁹ Тај специфичан цинизам Стојадиновић ће демонстрирати много пута и у послератној кореспонденцији. А Црњански ће остајати довољно скрушен и, у неким формулацијама које је чувао само за Стојадиновића и које представљају наклон много дубљи и од најдрастичнијих хијерархијских захтева, чак понизан. „Молим Вас, врло поштовани Господине Претседниче, да примите изразе мога дубоког поштовања”, умео је тако, и то најчешће, да завршава писане пошиљке за свог „Стојадина”. Нијансе у куртоазији не морају, иначе, ништа битно да оличавају, али у случају Милоша Црњанског изузетно су индикативне. Човек који је био спреман да зарати с читавим светом и због најмање сигнице, према Стојадиновићу је остајао благ и питом не само у периоду када друкчији није ни могао бити већ и много касније, кад је то могао, а због неких непријатних околности, и морао.

Ако је остао доследан у инфериорности коју је себи додатно наметао, Црњански је остао доследан и у марљивости с којом је приступао раду за свог председника. Знајући за његове политичке манире, вредно је проучавао тада најновију немачку технологију која је омогућавала пренос звука на даљину системом распоређених звучника, што је било идеално за преношење значајних говора и свакојаког пропагандног материјала и по провинцијским крајевима²⁰. Доласку Стојадиновића у Берлин Црњански је поклатио толику пажњу да је чак затражио неколико дана отпуста не би ли дошао у Београд и непосредно га информисао о детаљима на које треба да обрати пажњу.²¹ Та намера ревносног дописника вероватно није остварена, јер је сачуван, уочи самог доласка југословенског шефа владе, писмени извештај из Берлина, који задивљује колосалном и детаљношћу информација и практичних савета²². На десет куцаних страна, Стојадиновићу је пружен увид у све финесе предстојећег протокола, дати су описи и коментари о свим најважнијим личностима из немачке политике с којима ће се срести, посебно подробно описан је Хитлер и његови уобичајени наступи. Ту осликава и немачку кругост при свечаностима, али и детињу радост при добијању и најскромнијих поклончића. На особен начин, Црњански довршава своју мисао о Хитлеровој премоћи у односу на војску: „Хитлер је Аустријанац и изгледа добар, али на крају он стално смрси конце овим Прусима.” Председнику владе скренута је пажња и на Гебелса, чији је престиж био врло упадљив дописнику који, при том, жали што његов значај југословенска дипломатија није учила раније. Занимљив је и опис разговора с нацистичким идео-

18 У допису Стојадиновићу из Рима, од 12.7.1938-е, Црњански пише: „У прилогу Вам достављам илустрацију гимнастичких вежби које су шефови партије ових дана морали да покажу пред Мусолинијем. Старече је скакао кроз ватру, а Алфиери преко бајонета. Замислите да Ви затражите тако што Спаха (југословенског министра – М.Б.)” (АЈ, ЗМС (37), ф. 30–217).

19 М. Поповић, *Истио*, 31.

20 АЈ, ЗМС (37), ф. 30–221, извештај Стојадиновићу од 29.12.1936.

21 Исто, од 22.12.1937.

22 Исто, од 31.12.1937.

логом Розенбергом, који је, на изненађење Црњанског, имао веома позитивно мишљење о Словенима. Док се листа овај водич кроз немачке политичке биографије, откривају се и многи савети које је писац давао уз обавезне ограде типа „далеко је и помисао од мене да Вам даје савете, али...”

Тако је Црњански бдео, трчао, писао, бринуо се да је Стојадиновић добије праве информације и да се његов углед стално повећала у свету великих сила у којима је писац служио својој држави. Тај посао је обављао пожртвовано, јер је имао директан приступ особи коју није сматрао само за врховног носиоца власти, већ, можда, и за реинкарнацију једне политичке идеје. И у то време, и касније, док је писао мемоаре, Црњанском је била интригантнија наклоност којом га је Стојадиновић обасипао у време њиховог службовања. Писац ће то, у свом стилу, протумачити утицајем председникове супруге Аугусте, коју је Црњански очарао серијом предавања на „Коларцу” које је држао тридесетих година²³. На основу те наклоности, успостављен је однос који је носио подраумевајућу несразмеру између једног премијера и малог државног службеника, али и несразмеру у доприносима које су актери давали, мерено и апсолутним и релативним аршинима. Оно што је интригантније од наклоности коју је „главар” имао за „потчињеног”, и коју је писац некако и тумачио, јесте наклоност тог чиновника према врховном политичару, која је преживела и њихово службовање, и њихове животе у отајдбини, и њихове могућности непосредног контакта. Том наклоношћу Црњански се, нажалост, није бавио. Бар засигурно није у *Ембахадама*. Слабост коју је испољавао у време службе, природна за поставку њихових положаја, која је Црњанског претварала у неуморног премијеровог обавештајца, у писца новинских чланака који носе тонове по жељи Стојадиновићевог слуха, у пропагатора председникове личности и политике²⁴, постала је пишчево трајно опредељење.

Након Другог светског рата, сваки од те двојице људи живи свој емигрантски живот. Црњански, уобичајено несналажљив у датим друштвеним околностима, у Лондону, у сталној оскудици. Стојадиновић, уобичајено спретан и прилагодљив, у Буенос Ајресу, где је био дугогодишњи директор познатог аргентинског листа *El Economista*, а једно време и финансијски саветник председника Перона. Нову фазу њиховог односа отворио је Црњански писмом које није сачувао у заоставштини, али постоји Стојадиновићев одговор, из августа 1952. године²⁵. Из њега сазнајемо да се Црњански пожалио свом фавориту на материјалну беду у коју је запао, да је рад да му се придружи у Аргентини, а бивши југословенски премијер, истрениран у држању довољне дистанце, жали што му је пријатељ допао „таке беде и невоље” и што неће моћи много да помогне у његовом пребацивању у Аргентину („да се само раније јавио...”), али већ има сјајне замисли о томе како би се познати писац могао искористити („...да видимо

23 *Ембахаде* I–III, 170. Иначе, оваква тумачења и резони врло су карактеристични за *Ембахаде*. У ситним људским слабостима али, ређе, у депоима људске снаге, писац проналази изворе који стварају не само микро већ и макро амбијенте. Радије се бави карактерним финесима које задају токове и најкрупнијих историјских збивања, а мање проучава извесне каузалности у вези с њима.

24 М. Поповић (*Истио*, 46) сведочи о једној епизоди у Риму, када се Црњански вешто отарасио обавезе да угости Стојадиновићеву униформисану омладину. Како ту институцију није могао да поднесе, нашао је начин да обавезу, елегантно, пренесе на помоћника, а да се, при том, не замери премијеру.

25 НБС, Р–702/III/II, Стојадиновић Црњанском, 4.8.1952.

да ли бисте тако неки грош могли зарадити”). Понудио је свом некадашњем реденику посао који он проверено добро обавља – писање за лист *El Economista* и спремање материјала за мемоаре које је Стојадиновић тада почео да пише. Из редовне преписке наредних година сазнајемо да је писац прихватио сарадњу и то на себи својствен начин – с великим ангажовањем, педантношћу, вредноћом. Једно Стојадиновићево писмо²⁶ открива његово задовољство пробним текстом који је Црњански послао за аргентински лист („видим да старо перо није отупело...”), а у њему даје и упутство за физиономију чланака које ће писац поштовати у много наредних година („узмите теме економско-финансијске, али помешане са спољном или унутрашњом политиком Вел. Британије”). Али ту је уједно жаљење човека кога су савременици, по правилу, сматрали непревазиђеним финансијским мешетаром, што ће свом дописнику моћи да шаље свега 4 фунте по чланку. Несретном Црњанском је много значила и та понижавајућа цифра, којој недостаје бар једна нула, и он ће то прихватити и чак сведочити, у једном каснијем интервјуу, да му се материјални положај у Лондону побољшао откако је, 1952. постао дописник листа *El Economista*²⁷. Написаће Црњански, у наредних десетак година, око хиљаду чланака за гласило браће Стојадиновић (наиме, Драги Стојадиновић је био још оперативнији од брата у стварању листа), а уједно ће неуморно прекопавати британске архиве и достављати бившем премијеру гомили изворног материјала за његове мемоаре.

Али апсурди у овом односу не би били тако упадљиви да се стално не повећавају. Милан Стојадиновић, тај господар практичног сналажења, који се Црњанском јавља и са скијања, или у паузи свог сликарског хобија, није сиромашном песнику редовно исплаћивао ни ону беду коју му је обећао. У једном писму,²⁸ намучени књижевник, који се свом недодирљивом пријатељу и тада обраћао са „Драги Господине Претседниче”, коначно проговара, с разумљивим незадовољством поводом несхватљивих околности, у којима је добио свега петину своје једне зараде: „Толико сте таксирали мој рад за лист и наше пријатељство.(...) Ја не мислим у овом тренутку да наводим све оно што сам због пријатељства за Вас претрпео, годинама(...). Кад је тако, драги господине, не сматрам да и даље треба да будем поета у новчаним стварима, најмање са онима који према мени немају никаква или врло мала обзира.” А одговори ће стизати у Стојадиновићевом стилу. Ето, револуционарна збивања у Аргентини донела су и монетарни хаос, који је оштетио лист, а тиме и дописнике...²⁹ Читаће Црњански у тим писмима Стојадиновићеве опаске попут оне: „Изгледа ми да сте бољи песник, аутор и новинар, него ли businessman... још сте 'стара школа’”, или: „Право да вам кажем, господине Црњански, сувише сте песник!” Могао је и тако, шеретски, да се обраћа свом напаћеном поштоваоцу који је, повремено, прекидао сарадњу, водећи рачуна о достојанству, али јој се увек и враћао, и једино успевао разочарано да констатује: „Ја се томе нисам надао од једног Милана Стојадиновића.”³⁰

26 Исто, 29.9.1952.

27 К. Димитријевић, „Са Црњанским у Лондону”, у: *Време забрана, Сведочења значајних савременика*, Београд 1991, 196.

28 НБС, Р-702/Ш/И, Црњански Стојадиновићу, 18.2.1956.

29 Исто, серија Стојадиновићевих писама Црњанском из 1955. године.

После свих ових удурми из њиховог односа, још је чудније колико је пишчев „Стојадин” остао поштеђен у горкој и мрачној представи каква је књига *Ембахаде*. Штавише, толико много простора му је додељено, и то с циљем да се његова спољна политика одбрани од познатих оптужби. Превише снаге је уложио писац да одбрани човека којег је врло рано произвео, макар и погрешно, у носиоца једне мисије. Тако га је, изгледа, памтио током целог живота, што подсећа на ону навијачку страст која човеку не дозвољава да се упита вреди ли тањити нерве због неког клуба, јер за њега се определио одавно, у детињству. Тај човек га је, у својим мемоарима, почастео само једним освртом: „Међу најугледнијим сарадницима *Времена*, који су знатно допринели угледу листа, спадао је наш познати књижевник и новинар, Милош Црњански, који је слао дописе из Берлина, а затим из Рима.”³¹

У *Ембахадама*, Црњански је био упоран у крстарењу по документима и навођењу доказа о томе да је Стојадиновићев политички курс био једини исправан и могућ, трудио се да покаже да ни клика која га је оборила није мењала генерални правац, али је то спроводила без достојанства, оповргавао је сва убичајена тумачења пада његове владе, итд. На многим местима, оптуживаће тенденциозна тумачења докумената на Западу, а и сам није био имун на такве поступке. Велики комад *Ембахада* прогутаће негирање свих постојећих верзија о скидању Стојадиновића са власти, а написао је и једно сажето, своје тумачење, које нам не оставља прилику за проверу, јер се, како пише, заснива на утиску који је Црњански понео након посете кнезу Павлу, коју је писац учинио уочи самог пада владе³². Читамо да је Стојадиновић смењен, јер је први намесник сматрао да је слабљење државног ауторитета мање зло од експлозије хрватског питања коју је кнез предвиђао³³. У томе је Црњански видео узроке не само пада владе него и катастрофе која је задесила Југославију³⁴.

Црњански је, можда, једино право разочарење у свог љубимца доживео баш кад је реч о његовом паду с власти. И то – због саме чињенице да га је пад задесио. Тај догађај се не може уклопити у онај критеријум који је Црњански изложио у својим политичким текстовима, а по којим је велика личност она која успева да оствари своју замисао³⁵. Умео је да бива заједљив када се дотицао личних слабости, како је то, иначе, радио у *Ембахадама*, па да примети како се бивши премијер и у приватним писмима потписивао као „др Милан Стојадиновић”, да региструје како сваку жену посматра испод ока, да нас подсети како се „Стојадин” није замонашио јер је био заљубљен у рођаку, итд. То су понеке, пецкавице ситнице, које само праве склад с тоновима *Ембахада* и мла

30 Исто, Црњански Стојадиновићу, 18.2.1956.

31 М. Стојадиновић, *Ни рай ни пакли*, Ријека 1970, 529.

32 *Ембахаде* I–III, 435.

33 *Исто*, 466.

34 Најугледнију расправу о овом проблему написао је Душан Бибер (*О паду Стојадиновићеве владе*, Историја XX века. Зборник радова VIII, 5–71). Иначе, занимљиво је да је Црњански, бавећи се овим питањем, користио књигу америчког историчара Хоптнера и добро проценио да је Хоптнер многе документе добио лично од кнеза Павла (о томе постоји податак у књизи Н. Балфур/Ц. Мекеј, *Кнез Павле Карађорђевић. Једна закаснела биографија*, Београд 1990, напомена на страни 201).

35 З. Аврамовић, „Значење историје”, *Књижевност*, 5–6, Београд 1993, 552.

су сметња једној генерално лепо извајаној скулптури, за коју је као модел послужио Милан Стојадиновић. И у мемоарима, и у писмима, и у извештајима, и у сусретима, Црњански и Стојадиновић су комуницирали са неких потпуно неравноправних нивоа, које није увек наметала логика датих околности.

Беше то необичан однос.

Summary

Marko Bulatović

A Writer and a Prime Minister

On the unusual relationship between Miloš Crnjanski and Milan Stojadinović

Miloš Crnjanski (1893–1977) was one of the most arresting Serbian writers. Between the two world wars he earned his living as a foreign correspondent of the Government Central Press Bureau. Although he was only a lower civil servant, Crnjanski had several official receptions at the office of Milan Stojadinović (1888–1961), then Yugoslav Prime Minister and Minister of Foreign Affairs. During their first meeting, Crnjanski was given some instructions for his service abroad, but he was also given an additional task – to keep Stojadinović well informed by sending him private reports, apart from Crnjanski's official duties. The great writer put a lot of energy into this extra work for his superior, which would last until Stojadinović's political collapse in 1939. According to Crnjanski's later writings, he remained a supporter of Stojadinović's policy, but their correspondence temporarily ended for Crnjanski remained in the state service.

Interestingly enough, these two men would recover their relationship in the 1950s, when each of them lived in emigration after the World War II – Crnjanski in London, confused, poor, and unemployed; Stojadinović in Buenos Aires, skilful as usual, rich and influential. At the time, former Yugoslav Prime Minister employed his former official – Crnjanski would write articles for the newspapers owned by Stojadinović; he would also undertake a research in the British archives to help the project of Stojadinović's memoirs.

However, for the diligent work and hundreds of articles he wrote, Crnjanski was very poorly awarded. Nevertheless, it seems like Stojadinović preserved somewhat of a hypnosis upon Crnjanski. Thus, even during that period, when Stojadinović did not represent an official authority, Crnjanski remained servile and inferior towards him. Their relationship could be a good example for the phenomenon, which too often characterizes relationship between representatives of state authority and representatives of art and culture.

Недељко Радосављевић

УДК 949.711

Усмена хроника *Сече реке* и историјска реалност – прилог проучавању насељавања Ужичке Црне Горе

Истраживање прошлости српског народа за време турске власти знатно је отежано релативно малим бројем доступних историјских извора. Писана грађа црквене провенијенције већим делом је уништена или изгубљена, док је грађа турског порекла била углавном недоступна и неистражена, пре свега услед језичких баријера. Самим тим усмена традиција добија на значају, мада не може бити коришћена као писани историјски извори. У овим истраживањима не могу бити заобиђена ни сазнања до којих су дошле лингвистичка наука, етнологија и друге научне дисциплине.

О томе колико је усмена народна традиција сачувана у изворном облику, измењена или једноставно заборављена, може се установити упоређивањем са оном записаном крајем XIX и почетком XX века, док поређењем са доступним историјским изворима добијамо сазнања о њеној веродостојности. Поменути историјски извори различитог су порекла: турски, пре свега катастарски пописи, берати, фермани, сицили, хућуми, бурунтије, затим српски извори црквене провенијенције (поменици, синђелије, записи, натписи, летописи...), те аустријски војни извештаји и мапе из друге половине XVIII века. Усмена традиција има посебан значај за истраживање миграционих кретања у XVIII и почетком XIX века, када се формира ова структура становништва западне и централне Србије, али јој се мора приступити са потребном опрезношћу и критичношћу. Намера нам је да на примеру *Сече Реке*,¹ села у централном делу Ужичке Црне горе,² које узимамо као истраживачки узорак, покушамо да појаснимо однос усмене традиције и историјске реалности.

1 Сеча Река се простире од подножја планине Јелове горе и брда Дрмановине ка обронцима Повлена, шест километара западно од Косјерића, у централном делу Ужичке Црне Горе.

2 Ужичка Црна Гора је област која се простире северно и североисточно од Ужица према Ваљеву. Обухвата пределе око Јелове горе, Дрмановине, јужних страна Повлена и Маљена, а и сливове Скрапежа, Каменице и Чемернице.